

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 425-439, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

ESKİ TÜRK DİNİNDE METAFİZİK VE HİKMET

Ahmet PİRİNÇ*

Geliş Tarihi: Temmuz, 2019

Kabul Tarihi: Ocak, 2020

Öz

Orta Asya coğrafyasının kadim toplumlarından biri de Türklerdir. Bu geniş coğrafyada tarihin belirli dönemlerinde bazı Türk boyları farklı dinî tecrübeler yaşamış olsa da ana kitlede daima bir “Tanrı” tasavvuru ve “kutsal varlık” anlayışı var olagelmıştır. Türklerin kutsala ilişkin geliştirdikleri tasavvur yalın bir metafizik düşünceye, basit bir şekilde tasarlanmış kozmolojik öğelere ve bu iki temel perspektifin ahlâkî bir bakış açısıyla değerlendirilip içselleştirildiği hikmet anlayışına dayandırılmıştır. Hakikat merkezli Türk dinî düşüncesi hikmet geleneğine uygun olarak bilgi, cesaret ve kanaatkârlık şeklinde kendini üç ahlaki erdem üzerinden tanımlamıştır. Bundan dolayı Türklerin dünya görüşleri, kozmolojik yaklaşımları, varlık anlayışları, devlet felsefeleri ve toplum teorileri bir yönüyle metafiziksel düşünceye bir diğer yönüyle de ahlakî erdemler üzerine inşa edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İslam felsefesi, eski Türk dini, tanrı, hikmet, metafizik.

METAPHYSICS AND HIKMET IN ANCIENT TURKISH RELIGION

Abstract

One of the ancient societies of Central Asia is the Turks. In this vast geography, Turks who had different religious experiences during certain periods of history have always had a conception of “God” and “holy being”. The imagination developed by the Turks about sacred is a simple metaphysical thought, a simple designed cosmological elements and a moral view of these two basic perspectives which is based, evaluated and internalized on the understanding of wisdom. Truth-centered Turkish religious thought has defined itself through three moral virtues in the form of knowledge, courage and contentment in accordance with the wisdom tradition. Therefore, Turks’ world views, cosmological approaches, perceptions of existence, state philosophies and social theories were built on metaphysical thinking in one aspect.

Keywords: Islamic philosophy, ancient Turkish religion, god, wisdom, metaphysics.

Giriş

Ünlü Fransız Türkolog Jean-Paul Roux Türklerin insanlık tarihine olan katkıları ve üstlendikleri rolün sıradan olmadığına dikkat çekerek, Türk kültürünün başat ve egemen bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Roux, Türkler olmaksızın insanın yeryüzünde

* Dr. Öğr. Üyesi; Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ahmet.pirinc@amasya.edu.tr.

yaşadığı serüveni anlatmanın ve anlatmanın eksik olacağını ifade etmektedir (Roux, 2012, s.18). Zira Türkler, kadim bir millet olarak Büyük Okyanus'tan Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyayı etkilemişlerdir. Oldukça geniş olan bu topraklarda tarihî süreç içerisinde birçok devletler kurarak bu anlamda güçlü devlet geleneğine sahip bir millet olarak temayüz etmişlerdir (Gömeç, 2012, s. 19).

Türkler, Orta Asya'dan Batı Avrupa'ya kadar uzanan çok geniş kültürel bir coğrafyaya yayılmışlardır. Ancak Türk nüfus yoğunluğu bahsetmiş olduğumuz bu geniş toprak parçasında aynı oran ve yoğunlukta olmamıştır. Nitekim tarihsel olarak baktığımızda Türkler özellikle iki bölgede yoğun bir şekilde bulunarak, büyük topluluklar meydana getirmişlerdir. Bunlardan biri tarihlerinin başlangıcından beri var oldukları Hazar Denizi'nin doğusunda Türkistan olarak isimlendirilen bölgedir. Bu bölgenin sınırları Hazar Denizi'nden başlayıp Moğolistan ile Çin'in kuzeyine kadar uzanmaktadır. Türklerin tarihte yoğun bir nüfus kitlesi olarak yaşadıkları bir diğer toprak parçası ise Türkiye'dir (Gömeç, 2012, s. 18; Laypanov ve Miziyev, 2014, s. 29-30).

Türkler, ana yurtları olan Orta Asya'nın jeopolitik konumundan dolayı bu geniş coğrafyada farklı birçok militle temas kurmuşlardır. Bu temas sayesinde Türkler diğer yabancı kültürleri yakından tanıma fırsatını elde ederek doğal bir kültürel etkileşim içinde olmuşlardır (Gömeç, 2012, s. 26). Nitekim Orta Asya'da gerek yerleşik bir şekilde bulunan topluluklar gerekse konar-göçer boylar olsun bir şekilde çevrelerinde var olan farklı kültür ve medeniyetlerden etkilendikleri söz konusudur. Zira Orta Asya Türk kültürünü Doğu'dan Çin Felsefesi, Güney'den Hint ve Tibet Budizm'i, Batı'dan ise Zerdüş düşüncesi kısmen etkilemiştir. Ancak tüm bu dış etkiler, Türklerin orijinal dinî yapılarını ve kalıcı bir şekilde yer tutan "Tanrı" tasavvurunu değiştirememiştir. (Günay ve Güngör, 2007, s. 56; Candan, 2015, s. 277; Taş, 2017 (a), s. 184-185; Ögel, 1984, s. 176).

Türk kültürünün temel yapısının önemli birer unsurları olan dinsel ve düşünsel tecrübenin tarihî seyrini bütün karakteristik özellikleriyle bilimsel bir temelde ortaya koymak gerçekten zorlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yaklaşık beş bin yıllık uzun bir tarih, çok geniş bir coğrafi alan ve Türk düşünce hayatının üç medeniyet havzasında farklı özellikler göstermesi bu zorluğun temel nedenlerinden birkaçıdır (Ülken, 2013, s. 11). Yine aynı şekilde bu konuda tarihçilerin de dikkat çektiği bir başka zorluk ise birinci el kaynakların az oluşu ve bu kaynaklarda verilen bazı bilgilerin birbirleriyle çelişkili olmasıdır. Bundan dolayı birinci el kaynaklardaki bu çelişkili ifadeler, ister istemez bizleri tutarsız ve karmaşık bir bilgi yığınıyla karşı karşıya bırakmaktadır. Tarihçiler özellikle Milattan Önce ve Milattan Sonraki 4 ve 5. yüzyıllara kadar olan zaman dilimini bu saydığımız olumsuzluklardan nasibini alan dönem olarak nitelemişlerdir (İzgi, 2014, s. 152). Ancak bütün bu olumsuzluklarla beraber Türk düşünce tarihinin köklerine inmek, Türk kültürünün dayandığı dünya görüşünün ve beslendiği felsefi arka planın kadim dünyadaki izlerini takip etmek ve bunları bilimsel ölçütlerle ortaya koymak için önemli sayılabilecek bilimsel çalışmalar da mevcuttur.¹

Genel olarak İslam öncesi Türk düşüncesiyle ilgili başvurabileceğimiz kaynakları şöyle sıralayabiliriz.²: 1- Şifahî (sözlü) haberler, 2- Yazılı haberler, 3- Buluntular ve kalıntılar. Bu üç

¹ Bu konuyla ilgili olarak kaleme alınan eserlerden birkaçı şunlardır; Bahaeddin Ögel'in İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Mitolojisi Cilt. I-II, Hikmet Tanyu'nun İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Zeki Velidi Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş, Osman Turan'ın Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Abdulkadir İnan'ın Eski Türk Dini Tarihi

² İslam öncesi Türk düşüncesiyle ilgili kaynaklar hakkında geniş bilgi için bkz. Taş, 2017 (a), s. 177-191.

temel tarihî kaynak içerisinde en önemli ve değerlisi kuşkusuz yazılı metinlerin oluşmasından önce bilginin nesilden nesile aktarılmasında önemli bir görev üstlenmiş olan sözlü gelenektir. Bu sözlü aktarımları da; mitler, destanlar, menkıbeler, efsaneler, masallar, fıkralar, atasözleri, ilahî ve dualar olarak sıralamak mümkündür. Yazın öncesi bu kültürel aktarım kanalları bir milletin tarihî hafızası olup, medeniyet tasavvurunun kodlarının saklı bulunduğu unsurlardır. Zira Türk kültürünün aktarılmasında önemli bir işleve sahip olan bu şifahî anlatımlar sayesinde Türk'ün dünya görüşünü, medeniyet tasavvurunu, ontolojik duruşunu, evrenin yaratılışıyla ilgili kozmik görüşlerini, inanç sistematüğini, yaşam biçimlerini, sanat ve estetik zevklerini ve kültürlerinin özgün şeklini destansı motiflerle de olsa öğrenmemiz mümkündür³ (Gömeç, 2015; Sakaoğlu, Duymaz, 2018; Taş, 2017 (a), s. 182-183; Koca, 2011, s. 509, 511; İzgi, 2014, s. 188-189; Özden, 2015, s. 11-14).

a- Türk Kültürünün Geçirdiği Dönemler ve Özellikleri

Yukarıda zikretmiş olduğumuz kaynakları esas alarak medeniyet tasavvuru perspektifinde ve kültürel değerler sistematüğünde Türklerin zihnî ve düşünsel serüvenini üç kültürel döneme ayırmak mümkündür;

1- Yarı - Göçebe Türk Kültürü.⁴ Bu kültürel zemin, varlığa ve eşyaya karşı ontolojik duruşun en yalın halini ifade eden bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda yabancı düşünce ve fikirlere kapalı olan ve zihinsel bir duruluk arz eden epistemik bir süreci de ihtiva eder. Nitekim Türk zihni matematiksel bir kesinliğe ve netliğe sahip bir özelliktedir. Yarı-göçebe devri somut ve soyut kültürel temel değerlerin teşekkül edip özgünlüğün öne çıktığı döneme bir atıftır.

2- Türk-İslam Kültürü. Bu dönem kültürel kodları farklı olan ve değişik değerler sistematüğine sahip olan toplulukların medeniyet tasavvuru temelinde ve din ekseninde karışık harmonileşmesini ifade eder. H. Ziya Ülken bu döneme tekabül eden İslamî Türk tefekkürünü, Kur'an'ın sosyolojik bir gerçeklik olarak bizlere sunmuş olduğu "ümme" bilinci içerisinde kendini yeniden konumlandırarak kendisini bir "ümme" tefekkürü şeklinde tanımladığını söyler (Ülken, 2013, s. 16). Bir başka ifadeyle Türklerin Orta Asya değerler bütününe İslam medeniyeti içerisinde bir yönüyle özgünlüğünü koruyarak diğer yönüyle de İslam'ın güçlü medeniyet algısı içerisinde metafizik değerlerle harmonileştirerek başat bir medeniyet şeklinde tecessüm etmesidir.

3- Çağdaş Türk Kültürü. Bu kültürel zaman dilimi daha ziyade Türk-İslam değerlerinin Batı medeniyetinin bilimsel gerçekliğiyle yeniden restorasyonunu ön gören yaklaşımın öne çıktığı dönemdir. Türk kültürünün kendi özgünlüğünü koruyarak Batı medeniyetiyle entegrasyonu gerçekleştirip modern döneme uyum sağlama çabasıdır (Koca, 2011, s. 36-37; Ülken, 2013, s. 15-18).

Türk düşünce tarihine ilişkin yukarıdaki kültürel dönemleri göz önünde bulundurduğumuzda düşünce tarihimizin birçok bileşenden müteşekkil bir yapısı olduğunu görürüz. Çünkü Türklerin medeniyet tasavvuru kesintisiz bir şekilde birbirini izleyen yapılar ve süreçler olarak devam etmiştir. Burada Türk kültür ve düşüncesi derken kullanmış olduğumuz

³ Türk destanlarıyla ilgili geniş bilgi için Saim Sakaoğlu ile Ali Duymaz'ın kaleme aldıkları İslamiyet Öncesi Türk Destanları ile Saadetin Yağmur Gömeç'in Türk Destanlarına Giriş adlı çalışmalarına bakılabilir.

⁴ Türklerin göçebe bir toplum olduğuna ilişkin yaygın bir kanaat olarak ilim çevrelerince dillendirilen bu görüş hakkında farklı bir değerlendirme için bakınız. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 32-35.

ve ortak bir kimliği vurgulayan “Türk” kavramının felsefi anlamda neye tekabül ettiği sorusu bizim için önemlidir. Ancak söz konusu bu kavrama ilişkin yapacağımız tüm sistematik tanımlamalar bize bu kavramın felsefi bağlamda “neliğine” ilişkin doyurucu bir tanım sunamayacaktır. Zira kültürel kimliğe ve ortak değerler sistematığına dayalı bir tanım “aynı milletten olmanın” müşterek zeminini vermeyebilir. Müşterek zemini anlamlı kılan yaklaşım; aynı medeniyete ait olma şuur ve bilinç düzeyinden başkası değildir. Nitekim Türklerin ilk dâhil oldukları medeniyet coğrafyası Uzak Doğu Medeniyeti, İslam’dan sonra Doğu Medeniyeti, Tanzimat’tan bu yana ise Batı Medeniyeti’nin bir parçası olmuştur. Bundan dolayı Türk kültür ve düşünce dünyasını anlamak için onun bu üç medeniyet içinde oynamış olduğu rolü bilmek gerekir (Gökalp, 1976, s. 23).

b. İslam Öncesi Eski Türk Dini Düşüncesinde Metafizik ve Hikmet

Hikmet kelimesi etimolojik bağlamında zengin bir içeriğe sahiptir. Hikmet kavramı; bilmek, anlamak, dengeli olmak, adaletli olmak, söz ve fiilde isabet, ilim-amel uygunluğu, nübüvvet, gerçeği açıklayan delil anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca hikmet, Allah’ın helal ve haram sınırlarını bilmek şeklinde de tanımlanmıştır. Hikmetin bizim açımızdan önemli olan bir başka anlamı da insanın gücü ölçüsünde hakikati bulması ve onunla amel etmesidir. Epistemolojik açıdan hikmeti, eşyanın gerçeğini olduğu gibi bilmek ve bu bilgiye göre hareket etmek şeklinde tanımlayabiliriz (Kutluer, 1998, s. 503-510; Bayrakdar, 1998, s. 20-21).

Hikmeti aynı zamanda bir milletin tarihî süreçte düşünce yapısında gerçekleştirdiği birtakım düşünsel revizelerle ulaşılmış olduğu toplumsal tefekkürün ve aklileşmenin en üst seviyesi şeklinde de tanımlamak mümkündür. Bir başka ifadeyle toplumsal idrak ve şuurun evrilerek yetkinlik kazanmasıdır. Düşüncedeki bu yetkinlik o topluma özgü düşünce kalıpları oluşturma imkânı sunarken, özgün bir felsefe ve dünya görüşü oluşturma yolunda da önemli katkılar sağlar. Bu anlamda hikmetin birçok bileşeni içeren bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim vücûd bulmasında kolektif bir çabanın söz konusu olduğu gibi aynı zamanda süreç odaklı bir düşünce sistematığı özelliği de arz eder. Yine bu bağlamda olmak üzere bir dünya görüşü olarak kozmolojiyle, pratiğe dönüşen bir felsefe olarak da toplumsal ahlakla ilişkilidir (Ülken, 2013, s. 46). Bilgi ve hikmet genel anlamda düşünce tarihinde merkezî iki temel kavram olarak öne çıkmakla birlikte Türk edebiyatında da önemli kavramlar olarak kabul edilmişlerdir. Bu her iki kavrama eş veya daha üstün ve daha belirleyici bir kavram yok gibidir (Ögel, 2010, s. 480).

Kadim Türk düşüncesinde “hikmet” kavramı farklı tarihsel dönemlerde her ne kadar birtakım anlam kaymaları yaşamış olsa da hep özünü koruyarak var ola gelmiştir. Nitekim “hikmet”, Türk kültüründe birey boyutunda kendini bilmek şeklinde ifade edilmiş, ilmî sahada felsefi düşünce olarak ortaya çıkmış, toplumda kardeşlik, sevgi ve hoşgörü şeklinde sosyolojik bir gerçeklik olarak kendini izhar etmiştir. Devlet yönetiminde adalet erdemi olarak tecessüm etmiştir. Zaten Türklerin Türkistan’dan dünyanın birçok yerine yayılarak tarihte birçok devlet kurmalarını yalnızca askeri bir organizasyon şeklinde temellendirmek yanlış olur. Zira bu devletlerin kurulmasında ciddi anlamda bir medeniyet tasavvuru ve bu tasavvuru arka planda besleyen hikmet geleneğinin mevcut olduğunu zikredebiliriz (Ülken, 2013, s. 49-50).

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi tarihsel ve kültürel zeminde kadim Türk düşüncesinde “hikmet” kavramı merkezî önemini asla kaybetmeden süre gelmiştir. Bundan dolayı hikmet kavramının Türk toplumlarının muhayyilesinde daima kurucu bir unsur olarak öne çıktığını

söyleyebiliriz. Hikmet merkezli bu duruş aslında dünya görüşümüzün ve medeniyet tasavvurumuzun yaslandığı ve beslendiği dayanak ve kaynak konumunu da ifade etmektedir. Politik, ekonomik ve kültürel meydan okumaya karşı oluşturulan direnç veya bir başka ifadeyle güçlü bir aidiyet duygusu ancak hikmet geleneğinin metafiziksel hakikati içerisinde kendini var kılabilir. Bundan dolayı Türkler tarih boyunca hikmet perspektifinden ve metafizik temelde varlığı ahlak ile bilgiyi erdem ile hukuku ise değerler ile buluşturmaya gayret etmişlerdir (Ülken, 2013, s. 56; Kalın, 2015, s. 9a).

Türklerin tarih boyunca geniş bir coğrafi alana yayılmaları ve buna paralel olarak birçok kültür ve medeniyetle temasları onları hem ontolojik hem teolojik tasavvurlarında realist bir çizgiye taşımıştır. Nitekim genel hatlarıyla İslam öncesi Türk düşüncesine baktığımızda kutsala ilişkin atıflarda her ne kadar kısmen efsanevi birtakım unsurlara rastlanılmış olsa da politeist öğeler görmek pek mümkün değildir (Ülken, 2013, s. 49). Bundan dolayı Türklerin düşünce sistematiği kompleks ve karmaşık olmaktan uzak olup açık, parlak, günlük hayatın pratiğiyle ve bu hayatın kendi doğal mecrasında neşet eden güçlükleriyle gerçekçi bir mahiyete büründüğünü söyleyebiliriz (Ögel, 1978, s. 61; Kafesoğlu, 1997, s. 348).

İslam öncesi Geleneksel Türk dini ve düşüncesi hakkındaki bilgi kaynaklarından biri olan kitabeler, Türklerin dinî tecrübelerinin ve düşünce dünyalarının kısmen de olsa anlaşılmasına ışık tutacak bir takım bilgiler içermektedirler. Bu kitabelerde birincil kavram olarak “Tanrı” kavramının öne çıktığını görürüz. Bütün dini tutum, düşünce ve felsefi tavır yalnızca bu “Tanrı” kavramı ekseninde oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece Türk dinî düşüncesinde merkezî kavram “Tanrı” kavramı olmuştur (Güngör, 1998, s. 21; İzgi, 2014, s. 190; Günay & Güngör, 2007, s. 56; Kafesoğlu, 1997, s. 308).

Orhon kitabelerinde Gök Tanrı'nın isminin öne çıkması bu anlamda bizlere Türklerin İslam öncesi dinî tasavvurları hakkında birtakım fikirler sunmaktadır (Tanyu, 1980, s. 132). Bu kitabelere baktığımızda Tanrı'nın birtakım kemal sıfatlarla nitelendiğini görürüz. Zati sıfatlar şeklinde de değerlendirebileceğimiz bu sıfatlar şunlardır; Tanrı tektir, semadadır, ezeli ve ebedidir, eşi ve benzeri yoktur, yaratandır, irade sahibidir, yardım edendir, cezalandırandır, insanlara bilgi veren ve onlara yol gösterendir (Ergin, 2009, s. 3, 8, 11-13, 26, 64, 80; Küçük, Tümer ve Küçük, 2017, s. 131). Burada Tanrı kavramı ile ilgili bahse değer bir başka önemli metafizik yaklaşım ise bazı Gök Türk metinlerine dayanılarak, Türklerin tanrı tasavvurunun metafizik bağıntıları yönüyle incelendiğinde bütünüyle maddeden mücerret, duyuların konusu olmaktan çıkarılmış yalnızca akledilir, soyut bir ulûhiyet anlayışına sahip oldukları gerçeğidir (Esin, 2001, s. 60-61).

Eski Türk dinî düşüncesinde çok sistematik bir nedensellik anlayışı olmamış olsa da tabiatta vukû bulan bazı hadiselerin kutsal kabul edilen birtakım aracı varlıklar vasıtasıyla gerçekleştiği şeklinde bir inanç da söz konusudur. Ancak metafizik sahaya geçildiğinde bu anlayış büsbütün değişerek söz konusu aracı varlıklar tüm ontolojik niteliklerini kaybederek bütün tabii sebepler zinciri tek ve ilk sebep (illetü'l-ülâ) olan Tanrı'da son bulur. Ancak yeri gelmişken burada hemen belirtelim ki Eski Türk dinindeki tanrı tasavvuru Antik Yunan filozoflarından Aristo'nun bir kere yaratan ve daha sonra kenara çekilen, hareket etmeyen bir hareket ettirici şeklinde tasavvur edilen atıl tanrısı değildir. Bununla birlikte Sami kültürü ağırlıklı dinlerde ön plana çıkan her şeye doğrudan müdahale eden bir Tanrı da değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi O nedensellik bağlamında âleme dolaylı biçimde müdahale eden bir Tanrı'dır (Günay ve Güngör, 2007, s. 65-66).

Türklerin muhayyilesindeki Tanrı ilk ve gerçek yaratıcı bir niteliğe sahip olduğundan yaratan ile yaratılan arasındaki ontolojik mübânenet olabildiğince korunmuştur. Bu tutumun bir sonucu olarak Eski Türkler, Tanrı'yı antropofomik niteliklerden uzak tutmuş, O'nun resim ve heykelini yapmamışlardır. Bundan dolayı Eski Türklerin Tanrı tasavvuru, İslam düşüncesindeki tenzih ve teşbih anlayışına çok benzer olmasa da birtakım benzerlikler bakımından bir yakınlık olduğu söylenebilir (Güngör, 1998, s. 22; Tanyu, 1980, s. 33; Kafesoğlu, 1997, s. 309). Ayrıca Türkçe'de dilbilgisel bakımdan cinsiyet ayrımının olmamasından dolayı Eski Türk dinindeki Tanrı tasavvurunda da cinsiyet ayrımı yoktur. Zira düşünme ile dil arasında var olan ontolojik ve epistemolojik ilişki zihnimizde var olanı şekillendirdiğinden dolayı Türklerin zihin dünyasında ve konuşmalarında Tanrı için herhangi bir cinsiyetçi niteleme de söz konusu değildir (Güngör, 1998, s. 23).

İslam öncesi Türk düşünce geleneğini incelediğimizde Türklerin fitrî olarak kutsala ve Tanrı'ya ilişkin olan her şeye karşı daima derin bir saygı duyduklarını görürüz. Zira Türklerin varlık tasavvuruna göre her varlığın bir ruhu vardır. Türk düşüncesindeki bu ruhçu telakki varlığı bütün yönüyle Tanrı'yla ilişkilendirerek eşyaya bir kutsallık atfetme çabası olarak da anlaşılabilir. Zira eşyanın meta-ontik bir temelde Tanrı'yla ilişkilendirilmesi aynı zamanda Tanrı'nın metafiziksel anlamda yüce bir yaratıcı olduğu anlayışını da tazammun eder. Türk'ün tasavvurunda kutsala ilişkin oluşan bu bağıntılar sistematığı, kozmosun ve yaşadığı dünyanın ontolojik gerçekliğini izah etmekte önemli bir işlev görmüştür. Bundan dolayı Türklerin varlık tasavvuru tamamen kudsî olup profan bir anlayıştan uzaktır. Bu tavır bir yönüyle kutsala ilişkin Türk zihninin epistemolojik duruşunu gösterirken diğer yönüyle de dikey ontolojik bir konumlandırmayı ifade eder. Zira Türk kültüründeki bu aşkın tanrı tasavvuru ve yüceltilen kutsal varlık anlayışı, birey için yatay boyutlu bir ilişki formuna dönüşerek pratik/amelî ahlak temelinde bireysel ahlakî davranışlar şeklinde ortaya çıkar. Türklerin kutsala ilişkin bu tasavvur ve zihin yapıları onların tüm özelliklerine sirayet etmiştir. Nitekim Türklerin inanç sistematığı, kozmogoni tasavvurları, ontolojik duruşları, ahlakî değerleri, devlet ve toplum felsefesi kutsala ilişkin geliştirdikleri bu tasavvurla yakın ilişkilidir (Roux, 2012, s. 44a; Gökalp, 1976, s. 111; Taş, 2017 (b), s. 30, 34, 35; Bayat, 2007 (a) s. 29; Bayat, 2007 (b) s. 80).

Türklerin kutsala ilişkin ortaya koymuş oldukları tâzimin mahiyetini iyi bir şekilde tahlil edip, doğru anlamak gerekir. Zira Türkler her kutsal kabul ettikleri şeylere tapınmamışlardır. Çünkü bir şeyi kutsal kabul etmek, ona saygı göstermek farklı bir şey, ona tapınmak farklı bir şeydir. Nitekim Gök-Türkler ateşi, suyu, toprağı ve havayı kutsal saymışlar ve bu dört unsura (anâsır-ı erbaa) tâzim etmişlerdir. Ancak ulûhiyet noktasında yalnızca yerin ve göğün yaratıcısı kabul ettikleri tek bir Tanrı'ya tapmışlardır. Bundan dolayı eski Türk kültüründe var olan dini düşünce, insanları hayatın gerçekliğinden koparmadan kutsala karşı duyulan bu derunî saygıyla hep iç içe olacak şekilde süregelmiştir (Ögel, 1978, s. 59; Bayat, 2007 (a), s. 212; Kafesoğlu, 1997, s. 311; Turan, 1993, s. 48).

Türk düşünce geleneğinde kutsala ilişkin geliştirilen bu metafizik perspektif Türk'ün renk tasavvurunu dahi etkilemiştir. Nitekim metafizik ilginin ne kadar belirleyici olduğu mavi renge yani "gök rengi"ne yükledikleri o yücelik anlayışında kendini izhar etmiştir. Zira Türk'ün muhayyilesinde, cemel aynasından yansıyan tüm güzellik ve kutsallık gök (mavi) renkte tecessüm eder. Düşünce ve kalpteki renk harmonisi, Türk estetik zevkinin billurlaştığı gök (mavi) renkte kendini ifade eder. Türk, gök (mavi) rengini sevdiği kadar ondan da o derecede korkar. O'nun korkusu bir yönüyle sevgi içerirken bir diğer yönüyle de saygı içerir. Çünkü

Türk'ün zihin ve gönül dünyasında Tanrı, Türk, Oğuz gibi saygı değer tüm kutsallar, gök (mavi) rengiyle özdeşleştirilmiştir. Bundan dolayı Türklerin kendileri açısından değerli olarak kabul ettikleri hayata ilişkin tüm yaşanabilir öğeleri tanrıyla ilişkilendirmeleri gök (mavi) renginin kutsallığına işaret olduğu gibi aynı zamanda onun metafiziksel kökeni açısından ilahi menşeli olduğuna da bir atıftır (Ögel, 1978, s. 57, 59; Ögel, 2010, s. 42; Bayat, 2007 (a), s. 70).

Türklerin kutsala ilişkin ortaya koydukları bu yalın bilinç düzeyi kolektif bir şuur olarak din ve dine ilişkin tüm olay ve olgulara karşı büyük bir merakı da beraberinde getirmiştir. Zira Türkler, dini konuları tartışmaktan hoşlanan, farklı din ve düşüncelere karşı büyük bir hoşgörü gösteren ve dinsel sorunlara özel bir ilgi duyan bir millettir (Roux, 2014, s. 212b; Olguner, 2013, s. 38). Türklerin "hikmet" temelinde tüm din ve inançların bir arada yaşayabileceğini uygulamalarıyla göstermeleri evrensel uygarlığa en büyük katkılarından biri olmuştur. Genel bir kabul olarak yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk boyları arasında "Tek Tanrı" inancı yaygın ve başat bir özellik arz etmiştir. Bu tek Tanrı olgusu ve kutsala karşı boyun eğiş, metafizik algı düzeyleri yüksek bir toplum olarak Türklerin inançlarını daima coşkun bir ruh halinde yaşamalarına neden olmuştur. Bu toplumsal psikolojik vecd hali yanında kolektif bir bilinç düzeyi olarak "hikmet" geleneğini de muhafaza etmişlerdir (Tanyu, 1980, s. 33; Roux, 2012, s. 45a; Güngör, 1998, s. 301-302; Olguner, 2013, s. 37; Bayat, 2007 (a), s. 213).

Türk hikmet geleneği üç ahlakî erdem üzerinden kendini tanımlar. Bunlar; bilgi/irfan, cesaret ve kanaatkârlıktır. Bireyin mutluluğu, toplumun refahı, devletin adaleti ve tabiatın ahengi bu üç temel erdem ile mümkün görülmüştür. Türk hikmetinde bilgi kişinin hem kendisiyle hem de içinde yaşadığı tabiat ile uyum ve insicam içerisinde olmasına katkı sağlayan en önemli erdemlerden biridir. Zira Türk'ün tasavvurunda tabiat ile insan arasında ontolojik bir mübâyenet söz konusu olamaz. Aksine birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak düşünülmüştür (Ülken, 2013, s. 54-55). Bir başka ifadeyle Türk kozmolojisinin merkezi unsurlarından bir kabul edilen mikro-kozmos yani insan ile makro-kozmos yani evren arasındaki varoluşsal bağıntıyı oluşturan ve bu bağıntıyı sistematik bir tarzda şekillendiren Türk'ün muhayyilesinde hayat bulmuş dünya modelidir (Bayat, 2007 (a), s. 28).

H. Ziya Ülken Türk hikmetini özetle "gerçekçi/hakikatçi" ve "ilerlemeci/terakkici" olarak tanımlar. Türklerin hayata ve eşyaya ilişkin geliştirdikleri bu gerçekçi perspektifi her alanda görmek mümkündür. Örneğin Türklerin tabiat olaylarının vukuunu mistik ve agnostik bir düşünceyle temellendirme ve anlamlandırma çabası içerisine girmediklerini söyleyebiliriz. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi her ne kadar tabiat olaylarını bütünüyle sistemli bir şekilde sebep-sonuç ilişkisi bağlamında bir nedensellik anlayışı temelinde değerlendirmemiş olsalar da daha gerçekçi bir temelde ve göreceli basitte olsa bir nedensellik izah etmeye çalıştıklarını ifade edebiliriz. Nitekim Türk irfanını yansıtan bir takım hikâye ve destanlara baktığımızda hayata ilişkin dengeli bir yaklaşım sergilediklerini belirtmek gerekir. Zira ne sınırsız bir kayıtsızlık ne de katı bir kadercilik (fatalizm) anlayışı vardır. Aksine insanı ontolojik ve ahlakî nitelikleriyle bir bütün olarak değerlendiren bir yaklaşım sergilemişlerdir (Ülken, 2013, s. 54).

Türkler insanın gücü, iradesi ve sorumluluğu ile "Mutlak kudret" ve "Tanrı'nın hâkimiyeti" arasındaki dikey metafiziksel ilişkiyi ahenkli ve dengeli bir şekilde kurgulamaya çalışmışlardır. Örneğin Türklerin hem devletin bekası ve hem de askerî strateji açısından önemli sayılabilecek Çin seferlerinde mutlaka "Gök Tanrı" ya dua ederek O'ndan yardım talep etmeleri bu dikey metafiziksel ilişkinin doğasını ve mahiyetini anlamamız bakımından bize birtakım ipuçları vermektedir. Zira burada elde edilecek zafer ve başarının yalnızca askeri strateji ve ordu

gücüyle olamayacağını idrakiyle beraber güçlü bir metafiziksel arka plandaki Tanrı'nın inayetinin şuurunda da olmayı ifade eder. Bütün bunlarla beraber Türkler, tabiat olaylarının kendileri ve ekonomik değer taşıyan mal ve ürünleri için birer tehlike arz edeceğini bildikleri için bilgiye dayalı ve gerçekçi bir perspektifle bu tabiat olaylarıyla da baş etmeye çalışmışlardır (Ögel, 1978, s. 57; Olguner, 2013, s. 39; Turan, 2009, s. 113).

“Türk Tefekkürü” nevi şahsına münhasır birtakım niteliklerle temayüz etmiş, doğasında insan merkezli medeniyet tasavvuru taşıyan ve “hikmeti” önceleyen bir projeksiyon şeklinde karşımıza çıkar. Türk tefekkürü gerçekçi, teori ile pratiği birleştiren, olay ve olguları çok iyi analiz edebilen yeni durumlara kolay intibak sağlayan, soyut ve zihinsel meseleleri basitleştiren, onları anlam bağlamında kavramsallaştıran bir özelliğe sahiptir (Ülken, 2013 s. 18). Nitekim Türk'ün zihin duruluğu konuştuğu dile yansımış düşünceyi ifade etme aracı olarak dilin bu arı ve duru oluşu da Türk zihninin epistemolojik işleyişine belli derecede etki etmiştir. Türk'ün kendini ifade etmede açık, düzenli, kesin ve sade bir dil kullanması onu toplumsal modelde nizamcı, ontolojik yaklaşımlarda ise gerçekçi bir çizgiye taşımıştır. Yine Türk'ün varlık tasavvuruna ilişkin geliştirmiş olduğu ahlâki bütünlük ve sistematik duruş Türk dilinin ifade gücünden ve etkileyici özelliğinden nasibini almıştır. Zira onun zihni dinginliği, konuşmuş olduğu dile de yansiyarak açık ve sade bir dil yapısını ortaya çıkartmıştır (Kafesoğlu, 1997, s. 348).

Metafizik konular karşısında Türk'ün zihinsel işleyiş formatı, dikey bir analiz faaliyeti şeklinden ziyade daha çok yatay ve yüzeysel bir değerlendirme şeklinde karşımıza çıkar. Bu zihinsel işleyiş biçimi Türk düşüncesini de ciddi anlamda etkilediğinden Türkler daha çok olayları hayatın gerçekliği perspektifinde bir başka ifadeyle var olan sosyolojik gerçeklik üzerinden yorumlamaya çalışmışlardır. Bundan dolayı Türk devlet felsefesi ve ahlak nizamı soyut ve metafizik tezler üzerinden devşirilmeksizin toplumsal gerçeklik üzerinden hayat bulmuştur diyebiliriz (Kafesoğlu, 1997, s. 348, 350-351).

Türk düşüncesinin genel karakteri bireysel olmaktan ziyade daha çok kolektif bir şuurı yansıtan bir özelliğe sahiptir. Kolektif bilinç olarak da isimlendirebileceğimiz bu fikri ve manevi kültürün, Türk'ün muhayyilesinde bazen destanlaşarak bazen de masal ve hikâye formuna bürünerek hayatın sahici doğasına dokunarak yaşanan gerçekliğe yön verdiğini söyleyebiliriz. Türklerin eşya ve ötesine ilişkin hakikat arayışında “kolektif değer hükmü” olarak kavramsallaştırdığımız bu perspektif, varlığın metafizik hakikatini çözümlenmede belirleyici bir rol oynamıştır. Kolektif bir bilgi bilincine sahip olan Türklerin bilgi ve eşya arasında olabildiğince sahici bir ilişki kurmaya çalıştıklarını ifade edebiliriz. Var olan bilgiyi imkân ölçüsünde eşyaya tatbik etmeye çalışan Türkler bu anlamda bir takım teknik gelişmeler kaydetmişlerdir. Nitekim Türklerin İslam öncesi devirlerde sahip oldukları birtakım teknik ürünlerin, tarih yönüyle çok eskiye dayandığını söyleyebiliriz. Türklerin belirli alanlarda üretmiş oldukları teknik ürünlerin varlığı aynı zamanda belirli bir epistemolojik seviyeye ve geniş bir düşünce ufku da işaret eder. Zira bir toplumun teknik alanda ortaya koymuş olduğu yaklaşımlar o toplumun sahip olduğu bilgi birikiminin eşyaya uygulanışının bir başka ifadesidir (Olguner, 2013, s. 36-37).

Tarihsel bağlamından koparmadan düşünce dünyamızı şekillendiren “hikmet” kavramının hangi felsefi, sosyal ve siyasal gerçekliğe tekabül ettiği sorusu önem arz etmektedir. Zira tarihte kurucu ve yön verici bir unsur olarak “hikmet” düşüncesi, Türk devlet geleneğinin ahlaki erdemler temelinde sosyo-politik eksenini belirleyen önemli öğelerden birisi olmuştur.

Bu meta-ontik kurucu unsur, varlığı kuşatan ontolojik bir hakikat, varlığı ve eşyayı anlamlandıran epistemolojik bir yöntem ve medeniyet tasavvurunu inşa eden dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim dünya görüşümüzün ve medeniyet tasavvurumuzun inşasında kurucu unsur olan “hikmet” kavramı kadim gelenekte hep merkezi bir konumda olagelmıştır. Bundan dolayı İslam medeniyetinin en büyük doğal paydaşlarından birisi olan Türkler bu anlamda “hikmet” kavramına çok büyük bir anlamsal değer atfetmişlerdir. Zira başta ahlaki erdemler olmak üzere İslam medeniyetinin en önemli unsurlarından biri olan Türk kültür ve düşünce hayatını şekillendiren temel kavram “hikmet” olmuştur. Bundan dolayı Türkler, bilim, sanat, düşünce ve edebiyat alanında İslam medeniyetinin gelişip, güçlenmesi için yadsınamayacak katkılar sunmuşlardır (Günay ve Güngör, 2007, s. 444; Kitapçı, 1994, s. 62).

Yukarıda da zikretmiş olduğumuz üzere “metafizik algı düzeyi” ve “hikmet” geleneği Orta Asya Türk devlet anlayışını da etkilemiştir. Türk devlet felsefesi, yönetim ve yürütme erkine metafiziksel bir meşruiyet zemini oluşturmak için ona kutsallık atfeder. Bu söz konusu metafiziksel dikey ilişki “Hükümdarlar hâkimiyeti, Tanrı’dan alırlar” şeklinde ifade edilerek devlet yönetimine ilahî bir veçhe kazandırılmıştır. Nitekim Bilge Kağan’ın: “Tanrı irade ettiği için tahta oturdum.” ifadesi kendi hâkimiyetini ilahi otorite ile ilişkilendirmesine güzel bir örnektir (Turan, 1993, s. 94; Birol, 2007, s. 109; Taş, 2017 (b), s. 58-59). Böylece sosyo politik merkezli bir siyasal yönetim, ontolojik bütünlük içerisinde Tanrı’yla ilişkilendirilerek vazife ahlakı bağlamında “yöneticinin” icraya yönelik tüm tasarruflarında Tanrı’ya karşı sorumlu olma bilincine ulaşılması sağlanılmaya çalışılmıştır. Yönetime ilişkin ulaşılması hedeflenen bu bilinç düzeyi, daha sonraki dönemlerde Türk devlet felsefesi ve Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi paradigmasının yaslanmış olduğu “din-ü devlet, mülk-ü millet” anlayışının da temelini oluşturacaktır (Kafesoğlu, 1997, s. 258, 266, 365).

Türk’ün tasavvurunda “Gök-Tanrı” kavramsal gerçeklik düzeyinde “Kâdir-i Mutlak” olarak düşünüldüğünden bu söz konusu ilahî güç ile yeryüzündeki gücün simgesi olan siyasi iktidar arasında sürekli metafiziksel bir ilişkilendirilme olagelmıştır. Bir başka ifadeyle cihan hâkimiyetine doğru evrilen dünyevî güç ve iktidar, Tanrı’nın Türk milletine bahşetmiş olduğu ihsan ve lütuftan başka bir şey değildir. Bundan dolayı yönetici konumundaki “Hakan” Tanrısal bir iradenin tecellisi olarak görevlendirilmiş, Tanrı elçisi olan kutlu bir şahsiyettir. Zira hükümdar, Gök Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olup Gök Tanrı’dan kut ve güç almıştır (Günay ve Güngör, 2007, s. 61-62; Kafesoğlu, 1997, s. 310; Turan, 2009, s. 113; Çoruhlu, 2002, s. 20; Küçük *vd.*, 2017, s. 131). Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında Eski Türk dinî düşüncesinde Tanrı, doğrudan insanların fiil ve davranışlarına müdahil değildir. O daha ziyade nedensellik ilişkisi çerçevesinde sosyal düzenin korunmasında hakanlara yardım ederek dolaylı olarak toplumlara müdahale etmiş olur (Güngör, 1998, s. 22).

Uygur imparatorluğunun kurucusu Kutluğ Bilge Kül Kağan’ın ölümünden sonra yerine geçen Moyen-çor daha sonra Bilge Kağan, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi “Gökten gelen bilge imparator, imparatorluğun kurucusu” unvanını alarak kendi şahsını ve temsil etmiş olduğu devlet reisliği makamını kutsalla ilişkilendirerek metafizik bir meşruiyet alanı oluşturmuştur. Bu yaklaşım Uygur devlet yönetiminde felsefî bir gelenek olarak sürmüştür. Nitekim Uygur kağanları “bilge”, “kutsal”, “kurucu” unvanlarını almışlardır (Roux, 2014, s. 196-197b; Tanyu, 1980, s. 29-30). Yine bu bağlamda olmak üzere özellikle Hunlardaki dinî düşüncenin çok da primitif bir formda olmadığını söyleyebiliriz. Hatta onların Tanrı tasavvurunun monoteist bir yapıda olduğu ve tek Tanrı’ya tekabül eden bir “Gök” inancına sahip oldukları bilinen bir

gerçektir. Nitekim Hunların en büyük rahiplerinin devlet başkanı olmaları ve Tanrı'nın vekili konumunda bulunmaları, yönetim erkine meta-teolojik bir meşruiyet zemini oluşturma çabası olarak da anlaşılabilir (Ögel, 1984, s. 46).

Türk düşüncesinde “teklik/birlik” fikri hem dini bir boyut olarak inancın bir karakteri hem de Türk kozmogonisinin dayandığı bir esas olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda toplumsal hiyerarşinin ve sosyal düzenin temelini de yine bu “teklik” kavramı etrafında oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle yönetim anlayışında “tek baş”, toplumsal normlar ve düzen açısından “tek düzen” ve inanç bağlamında “tek Tanrı” düşüncesi bunun en bariz örnekleridir (Ögel, 1978, s. 69; Olguner, 2013, s. 39). Bundan dolayı tek Tanrı inancının Türk toplumunun siyaset felsefesine de yansıdığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Zira bu tek Tanrı düşüncesi toplumun otoriteye itaat etmesi ve toplumun disipline edilmesinde önemli bir felsefi arka plan oluşturmuştur (Ögel, 1978, s. 55). Nitekim Türk devlet geleneğinde devlet adamlarının birtakım olmazsa olmazı şeklinde ifade edebileceğimiz öncelikleri hep olagelmıştır. Bu öncelikler dönemlere göre konjonktürel şartlara bağlı olarak bazen değişiklik göstermiş olsa da hiç değişmeyen iki önemli hassasiyet sürekli var olmuştur. Bunlardan biri siyasi bağımsızlık bir diğeri ise dağınık olarak bulunan Türk topluluklarını bir araya toplamak suretiyle soy birliğini kurmaktır (Kafesoğlu, 1997, s. 350-351). Zira ortak bir dine sahip olan ve taşımış oldukları kültürel kodların benzeştiği toplulukları belirli ortak bir payda altında toplayarak sosyo-organik bir bütünlük oluşturmak mümkündür (Günay, 2000, s. 250).

Türk düşüncesinde devleti kuran kurucu felsefe ile halkın inanç ve gönül dünyası içe içe geçmiş bir birliktelik oluşturur. Ancak bütün bunlarla birlikte devletin inşasının tarihî tecrübeden süzülen reel bir düşünce düzleminde hayat bulduğunu da belirtmek gerekir. Zira Türk devlet geleneği kısmen mistik unsurlardan arınmış, pratik ahlaki unsurların öne çıktığı yüksek bir felsefi sistemi işaret eder. Türk devlet geleneği hikmet temelinde, zaman ve mekân bağıntılarını koruyarak dikey metafizik ve yatay ontolojik bir yapıyı kapsar. Nitekim yeryüzündeki devlet erkinin yönetim yapısı kısmen göksel bir hiyerarşik yapının kozmogonik modellemesiyle uyumlu dikey metafiziksel bir görüntü oluştururken diğer taraftan devletin coğrafi konumlanması ve siyasi nüfuzu bu sefer Doğu-Batı ekseninde yatay bir şekilde yayılarak devlet erkinin meta-ontik özelliğini ön plana çıkarır (Ögel, 2010, s. 275-277 Mitoloji I cilt; Bayat, 2007 (a), 43).

Türklerin âlem tasavvuru indirgemeci yaklaşımdan uzak, kozmos bütünlüğün göz önünde bulundurulduğu bütüncül bir evren anlayışına dayanır. Özellikle Oğuz destanında göğün bütün kutsallığıyla birlikte yer kürenin bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Bir başka ifadeyle Türklerin evren tasavvurunun esas itibarıyla bir dikotomiye dayandığını söyleyebiliriz. Bu iki parçalı yapı yani yer ile gök birbirini tamamlayan iki kutsal bütün olarak kabul edilmiştir. Yani her iki kozmolojik öge arasında zorunlu bir gereklilik söz konusudur (Gömeç, 2015, s. 43-52, Ögel, 2010, s. 140, 282 Mitoloji I cilt; Çoruhlu, 2002, s.95; Kılıç, Albayrak, 2016, s.37).

Bazı araştırmacılar Eski Türk dini kozmogonisinde Tanrı'nın yaratma fiilinin “yoktan var etme” şeklinde bir yaratma modeli içermediğini söylemişlerdir. Tanrı'nın yaratması ezelden beri var olan maddeler üzerinden gerçekleştiği ifade edilmiştir. Yerin yaratılmasına ilişkin Altay efsanesinde geçtiği üzere “Önce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu.” ifadesi bu görüşü destekler mahiyettedir. Bundan dolayı Türk kozmogonisinde Tanrı'nın yaratmasını, bir şeyi maddî bir asıldan icat etmek anlamında tekvin kavramıyla veya var olana şekil vermek anlamında tasvir kavramıyla izah etmek mümkündür (İnan, 2015, s. 13-14).

Türkler kendi inançlarına dayanan ve pratik inanışlarıyla da uyumlu olan tüm kozmik yasaları bir bütün olarak ele almışlardır. Başta varlığın arkesi olan dört unsur olmak üzere, coğrafi yönler, gök küreler, bunlara ek olarak mevsimler ve günün evreleri, birbiriyle ilgili olarak bir kozmik sistemin bütünlüğü şeklinde değerlendirilmiştir (Esin, 2001, s. 25). Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Türk kozmogonisi esas itibarıyla “birlik” esasına dayanan özelliğiyle semavî dinlerin metafizik anlayışlarıyla da örtüşen bir nitelik arz eder. Zira Türk kozmogonisi birtakım ilkel inançlardan kendisini arındırarak daha soyut ve daha rasyonel bir özelliğe bürünmüştür (Ülken, 2013, s. 29; Olguner, 2013, s. 39).

İslam öncesi Türk düşünce geleneğinde Güneş’in doğuş ve batış yönüyle ilgili olarak oluşturulan sağ-sol yön algısına metafiziksel bir anlam içeriği yüklenerek devlet yönetim felsefesinin oluşturulduğu söylenebilir. Nitekim kozmolojik birtakım hadiselerin etkileyici ve büyüleyici gücüyle devlet geleneğinin hatta aile içi yönetim biçiminin şekillendiğini ifade edebiliriz (Ögel, 2010, s. 289 Mitoloji I cilt). Nitekim Türkler hükümdar ile ilgili ve ilişkili olan başta hükümdar otağı olmak üzere, hükümdar ordugâhını, hükümdarın bulunduğu şehri, hükümdarın köşklerini ve tapınakları gibi tüm mabed ve mekânları kâinatın merkezinde konumlanmış ve kâinat planında tasarlanmış olarak telakki ediyorlardı. Bir başka ifadeyle sosyolojik ve siyasî ahenk ne denli önemli ise kozmolojik ahenk ve uyum da o kadar önemlidir. Bundan dolayı Türk kozmolojisinde yer ile gök arasındaki fark onların mahiyetleri itibarıyla olup varlık anlamında aralarında bir ayırım söz konusu değildir (Esin, 2001, s. 48; Ülken, 2013, s. 30). Yönetim erkiyle ilişkili mekânların kozmogonik göksel yapıyla uyumlu bu tasarım düşüncesi, Türk devlet geleneğinin yalnızca din ve töreden beslenen bir arka plana sahip olmadığını aksine hayatı kozmolojik ve ontolojik unsurlarıyla bir bütün olarak değerlendiren ve yüzyılların tecrübesiyle hikmet temelinde şekillendiren bir yönetim anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir (Ögel, 2010, s. 289 Mitoloji I cilt). Nitekim Türkler’in Hun, Göktürk ve Uygur devlet tecrübeleri ve yönetimde gösterdikleri performans bunun göstergelerinden biridir (Olguner, 2017, s. 216).

Türk devlet anlayışını siyaset felsefesi bağlamında değerlendirdiğimizde devlet anlayışının fert ve toplum açısından dört temel gerçekliğe tekabül ettiğini görürüz. Bunlar; akıl, adalet, şecaat ve kanaattır. Bu dört temel ahlaki kavram bireyin ontolojik faziletini, toplumun sosyolojik erdemini, devletin meşru gücünü hikmet temelinde tanımlamaktadır. Zira Türk düşüncesinde din, devlet ve insan arasındaki bu teolojik ve politik ilişki örüntüsü bir üst değerler sistematizmasının vazgeçilmez unsurlarından olan ahlak ve hukuk ile sıkı bir ilişkisi vardır. Bundan dolayı insan ve bu iki kurum arasındaki ilişkiler bütünü toplumsal hareketliliğin doğal seyri içerisinde insan-insan ve insan-toplum şeklindeki yatay ilişki formunda “hak” ve “adalet” kavramları üzerinden ahlaki bir nitelik kazanır (Yusuf Has Hâcip, 1994, s.32-86; Birol, 2007, s.129). (Ülken, 2013, s.54; Kafesoğlu, 1997, s.348-349).

Eski Türk dini düşüncesindeki hikemî geleneğin öne çıkardığı bu dört temel ahlaki erdem Türk’ün muhayyilesinde millet ve devlet olma şuur ve bilincini canlı tutan meta-ahlak unsurlardır. Türklerde toplumsal düzenin kurucu unsuru normatif kabullere dayanan yasalar iken bu düzenin devamını sağlayan güç ise gelenek ve töredir. Bu aslında Türk devlet anlayışının ahlak felsefesi açısından vazife ahlakına dayanan bir özelliğe sahip olmasını da ifade eder. Zira devlet reisinin görevi bu sosyal düzeni sağlayan bir yönetim anlayışı ortaya koymak, ferdin vazifesi ise devlet erkinin emrettiği kurallara uymaktır (Olguner, 2017, s. 432).

Vazife ahlaki temelinde fert ile devlet arasında oluşan bu karşılıklı sorumluluk bilinci ve güven duygusu Türk devlet felsefesinde “millet sevgisi”, “Tanrı korkusu” ve “doğruluk” ilkeleri şeklinde yöneticinin şahsında tecessüm etmiştir (Kafesoğlu, 1997, s. 350-351). Devlet reisi, temel politikalarını ve toplumun temel değerlerini bu eksen üzerinde inşa ederek herhangi bir kayma yaşamadan iç ve dış siyasetini buna göre tasarlamaya çalışmıştır. Bu anlamda Türkler, insanlığa yönetim felsefesi yani siyaset felsefesini ve sanatını öğreten bir millettir diyebiliriz (Ögel, 1978, s. 68).

Sonuç

Türk dinî düşüncesi tarihinin, “hikmet” kavramının ortak paydasında şekillendiğini, metafizik kökenleri açısından bakıldığında ise genel anlamda semavî bir kutsallıkla ilişkili bir niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türk hikmetinin realist bir özelliğe sahip olmasının nedeni, anlaşılabilir bir metafizik zeminde, sahici bir epistemolojik düzlemde ve iyi kurgulanmış kozmik bir düzende kendini gerçekleştirme imkânı bulmasından dolayıdır.

Genel hatlarıyla incelemeye çalıştığımız kadim Türk dinî düşüncesi, Tek Tanrı anlayışını merkeze alan, hayatı bir bütün olarak kuşatan, indirgemeci yaklaşımlardan uzak bir niteliğe sahiptir. Fert ve toplum dengesini iyi kurgulayan, devlet ve toplum ilişkisini adalet ve sevgi üzerinden tanımlayan, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi törenin kutsallığına ve hukukun normatif yapısına teslim eden bir anlayışı görmek mümkündür.

Fikrî arka planı geleneksel Türk düşüncesiyle beslenen Muallim-i Sâni'nin büyük toplum şeklinde tanımladığı toplumsal yapıya benzerlik gösteren Eski Türk toplulukları, bir yönüyle çoğulculuk anlamında farklı zengin kültürel motifler içerirken, bir yönüyle de hikmet temelinde tüm bu farklılıkların tek bir renge dönüştüğü ve vahdet anlayışını ön plana çıkardığı sosyal yapılar şeklinde teşekkül etmişlerdir. Sosyal ve kültürel dokunun farklı yönleri “hikmet” sayesinde metafizik bir veçheye bürünerek “birlik ve dirlik” halini almıştır.

Eski Türk dinî düşüncesinin metafizik temellerini anlamaya çalışmak, bir anlamda İslam medeniyetinin ve Türk kültürünün kadim köklerini anlamakla eş değer kabul edilebilir. Bu anlama gayreti aynı zamanda bizleri kültürel daralmadan kurtararak felsefi ve irfânî bir ufki genişlik de sunacaktır.

Kaynaklar

- Bayat, F. (2007a). *Türk mitolojik sistemi-1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2007b). *Türk mitolojik sistemi-2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayraktar, M. (1998). *İslam felsefesine giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Birol, N. (2007). *Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ve ilk Müslüman Türk devletleri. Türk Tarihi ve Uygarlığı*. (ed. Reşat Genç, İsmail Cansız), İstanbul: Lisans Yayınları.
- Candan, E. (2015). *Türkler'in kültür kökenleri*. İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ergin, M. (2009). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk töresi*. (haz. Hikmet Dizdaroğlu). Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları.

- Gömeç, S. (2012). *Türk kültürünün ana hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2015). *Türk destanlarına giriş*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Günay, Ü. (2000). *Din sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2007). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dinî tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngör, H. (1998). *Türk bodun bilimi araştırmaları*. Kayseri: Kıvılcım Yayınları.
- Has Hâcip, Y. (1994). *Kutadgu bilig*. (çev. Reşid Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve bugün Şamanizm / materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk tarihi araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalın, İ. (2015). *Akıl ve Erdem Türkiye'nin toplumsal muhayyilesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kılıç, S. ve Albayrak, İ. (2016). *Prof. Dr. Harun Güngör'ün dinler tarihi bilimindeki yeri*. Kayseri: Tezmer.
- Kitapçı, Z. (1994). *Yeni İslam tarihi ve Türkler*. Konya: Damla Ofset Baskıcılık.
- Koca, S. (2011). *Selçuklu Devri Türk tarihinin temel meseleleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kutluer, İ. (1998). Hikmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*. C.17. İstanbul: TDV. 503-511.
- Küçük, A., Tümer, G. ve Küçük, M. A. (2017). *Dinler tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Laypanov, K. T. ve Miziyev, İ. M. (2014). *Türk halklarının kökeni*. (Çev. Hatice Bağcı). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Olguner, F. (2013). *Fârâbî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Olguner, F. (2017). *Türk-İslam düşüncesi üzerine*. Ötüken Neşriyat.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş I*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi* Cilt. I, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özden, H. Ö. (2015). *Resimli Türk düşünce tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Roux, J. (2012). *Türklerin tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. (çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J. (2014). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. (çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sakaoğlu, S. & Duymaz, A. (2018). *İslamiyet öncesi Türk destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taş, İ. (2017 a). *Türk-İslam düşüncesi yazuları*. Konya: Palet Yayınları.
- Taş, İ. (2017 b). *Türk düşüncesinde kozmogoni-kozmoloji*. Konya: Palet Yayınları.

Turan, O. (1993). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi (Türk dünya nizâmının millî, İslamî ve insanî esasları)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (2009). *Selçuklular tarihi ve Türk – İslam medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ülken, H. Z. (2013). *Türk tefekkürü tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Extended Abstract

Turks had contacts with many different nations due to the geopolitical position of Central Asia. Thanks to this contact, they had a natural interaction with other foreign nations. As a matter of fact, the philosophy of Chinese philosophy from the East, the Indian and Tibetan Buddhism from the South, and the Zoroastrian thought from the West have partially affected the Central Asian Turkish culture. However, these external influences could not change the “God” view, which has an important place in the belief system of the Turks.

The concept of wisdom came to the fore as a founding element in Turkish thought. For this reason, the Turks have tried to combine existence with morality, knowledge with virtue and law with values on the basis of wisdom throughout history. Wisdom in ancient Turkish thought emerged as knowing yourself in the size of the individual, philosophical thought in the scientific field, love and tolerance in society, justice in state administration.

It is not possible to see politeist elements in pre-Islamic Turkish thought. Indeed, the concept of “God” came to the fore in the traditional Turkish religion and thought. In Turkish thought, all religious attitudes, thoughts and philosophical attitudes were created only in the axis of God concept. Thus, the central concept in Turkish religious thought became the concept of God.

Turks’ imagination of God is based on an abstract understanding that is not just the subject of senses and is justified. God is characterized by a number of perfectional adjectives. These adjectives are; God is one, he is in heaven, he is eternal and eternal, he has no wife and so on, he is creator, he is willing, helping, punishing, informing and guiding people. The image of the god in the old Turkish religion is neither a passive god nor a god who directly interferes with everything. He is a God who indirectly intervenes in the world in the context of causality.

The old Turks kept God away from anthropomorphic qualities and did not make his painting and sculpture. Moreover, since there is no grammatical gender discrimination in Turkish, there is no sexist qualification for God since there is no gender discrimination in the concept of God in the Ancient Turkish religion.

Everything that is sacred in the pre-Islamic Turkish thought tradition has always been deeply respected. Because, according to the Turks’ imagination, every being has a soul. This understanding of the sacred in Turkish thought has played an important role in explaining the ontological reality of the realm. Therefore, the idea of being of Turks is completely sacred. This image of transcendent god in Turkish culture has shaped the beliefs, cosmologies, ontological stances, moral values, state and social philosophies of Turks.

The Turks have not worshiped whatever they consider sacred. Because accepting something holy is something different, worshiping it is something different. As a matter of fact, Gok-Turks considered fire, water, soil and air as sacred and respected these four elements (anâsır-ı erbaa). But at the point of godhead they worshiped only one God, whom they considered the creator of the earth and heaven.

The Turkish tradition of wisdom is built on three moral virtues in the form of knowledge / insight, courage and contentment. The happiness of the individual, the welfare of the society, the justice of the state and the harmony of nature were made possible by these three basic virtues. In Turkish wisdom, knowledge is one of the most important virtues that contribute to the harmony and consistency of the person and the nature in which he lives.

Turkish wisdom is defined as “realistic” and “progressive”. The Turks did not base the natural events with a mystical and agnostic thought. On the contrary, they tried to explain natural events with a simple sense of causality. Turks have taken a balanced approach to life. Because there is neither unlimited

indifference nor a strict understanding of fatalism. On the contrary, they evaluated human beings as a whole with their ontological and moral qualities.

One of the important elements that determine the socio-political axis of the Turkish state tradition is wisdom. The concept of wisdom emerges from four fundamental virtues in the form of reason, justice, charity and conviction. These moral virtues are principles that keep Turkish consciousness and sense of being a nation and a state alive. The principles of “love of the nation”, “fear of God” and “truth” in Turkish state philosophy are based on these four moral virtues.

The tradition of wisdom in Turkish thought has also affected the understanding of the Turkish state. Turkish state philosophy accepts the power of administration as sacred. Therefore, the understanding that “monarchs take control from God” has come to the fore in Turks. As a matter of fact, the state of Bilge Kagan that “I sat on the throne because of God’s will.” is a good example. A metaphysical relationship has been established between divine power and political power in Turkish thought. For this reason, “Hakan”, who is a ruler, was seen as the representative of God on earth.

In the Ancient Turkish religious cosmogony, God’s creation is not a creation from “nothing.” God’s creation takes place through matter that has existed since time immemorial. For this reason, it is possible to explain the creation of God in the Turkish cosmogon by the concept of taek in the sense of invention or by the concept of depiction in the form of shaping the existing.

Indeed, in Turks monarch quarry, ruler camp of monarchy, city where the ruler was located, ruler’s pavilions and all temples and places located in the center of the universe and was designed in the universe plan. The places related to the administration are thought in harmony with the cosmogonic celestial structure.